

1947

20.

n-14

280

1104-04

03 AUG 2009

430m.
16. $\frac{20}{m-14}$ 433

ԿՐՕՆԸ-ՊԵՏՄԵԿԵՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԵՏԵԿԵՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գրքերի գիւտի 1500-ամեակի և տպագրութեան 400-ամեակի
առթիւ.

№ 1

ԻՆՁ Է ԿՐՕՆԸ

եհ

ԻՆՁ Է ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1005
20562

Թարգմ. Գալուս.
Տպարան (Հասկերանգո).
1913

Դասախօսութիւն
ՊՐՕԾ. Մ. ՌԱԴԷԻ.

1947

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Կրօնը և բարոյականութիւնը երկու բոլորովին վերացական գաղափարներ են և մարդկային հոգու ծնունդ, որոնք դարերի ընթացքում, աստիճանական զարգացմամբ հասել են այսօր որոշ ամբողջական ձևաորման: Որպէսզի հայ հասարակութիւնը մի որոշ գաղափար կազմի, թէ այս երկու հասկացողութիւնները քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանի վրայ գտնուող ազգերի մէջ ինչ ձևով են ըմբռնուում, և որպէսզի մեզանում տիրող մի կողմից խաւարամիտ, միւս կողմից ծայրահեղ թիւր հասկացողութիւնները փարատուին, հարկ համարեցինք այս դասախօսութիւնը—«Ի՞նչ է կրօնը և ի՞նչ է բարոյականութիւնը»—մանր կրճատումներով և փոփոխութիւններով թարգմանաբար հայ հասարակութեան ներկայացնել»*):

Դասախօսութեան հեղինակն է Մարքուրդի համալսարանի պրօֆ. Dr. D. M. Rade, գերմանիայում ծանօթ ազատամիտ հրապարակախօս և քաղաքական գործիչ, որին գերմանացիները իրաւամբ «մեր խիղճը» են անուանում, որովհետեւ նա եռանդով կուռում է օտարա-

*) Թարգմանութեան կցում ենք միջանի անհրաժեշտ համարուած ծանօթութիւններ:

կեր քաղաքականութեան դէմ, որ վիսաւորապէս լեհերի և դանիացիներին դէմ է ուղղուած: Վերջին դարում գերման կառավարութիւնը սկսել է հպատակ դանիացիներին խիստ ճնշել. յարգելի պրոֆեսսորը իսկոյն ճանապարհորդեց դէպի այն կողմերը, խնդիրն ուսումնասիրեց, կազմակերպեց մի շարք դասախօսութիւններ, կազմեց այսպէս կոչուած մի դանիասէր ընկերութիւն և սկիզբ դրեց նոյն խնդրին նուիրուած մի թերթի: Նոյն անձնաւորութիւնն էր, որ գերմանիայում բողոքի ձայն բարձրացրեց Բելգիական կառավարութեան Քօնկոյի մէջ գործ դրած բարբարոսութեան դէմ և նրա շնորհիւ է որ Գերմանիայում ևս, Յրամանայից-Անգլիայից և Իտալիայից յետոյ հիմնուեց «Քօնկո-Միութիւնը», անասունների նման ստրկացրած սկամորթների պաշտպանութեան համար: Վերջապէս չմոռնանք յիշել, Գերմանիայում եղած սակաւթիւ ջերմ հայասէրների շարքից է նա և հայերի մասին իր հրատարակած բազմաթիւ յօդուածներով մեծ ծառայութիւն է մատուցել մեզ: Prof. Rade. Dr. Rohrbach. Pastor Lepsius, Stier և ուրիշ շատեր իրենց անթիւ յօդուածներով ոչ միայն թուրքերին այն սխալ կարծիքը, որով Համիդի բարեկամները հայերին իբրև ստոր վաճառական ժողովուրդ էին ներկայացնում, այլ և զբաղական մեծ օգնութիւն կազմակերպեցին թիւրքահայերի համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոնէութիւնն ու բարոյագիտութիւնը. — Բուդդայականութիւնը. — 1. Կրօնն ու բարոյականութիւնը հնագոյն կապով միացած. — Զգուհներ՝ բարոյականութիւնը կրօնից անջատելու. — 2. Կրօնն ու բարոյականութիւնը պէտք է իրարից բաժանել. — Դպրոցներ առանց կրօնի դասերի. — Կրօնասիրութիւնը առանց բարոյականութեան ոչինչ է. — 3. Բարոյականութիւնն ու կրօնը կեանքի մէջ փաստօրէն բաժան են երևան գալիս. — Գիտութեան կարծիքը այս մասին. — Բարոյականութեան բնորոշումը ըստ Կանտի: — «Ի՞նչ պարտաւոր ես» իբրև ներքին, բնական պարտականութիւն. — ա. Ալլերուիզմը էգօիզմ չէ. — բ. Բնազգը բարոյականութեան հետ կապ չունի. — գ. Բարոյականութիւնը իբրև սովորութեան և դաստիարակութեան արդիւնք. — Այս վերջին երեք տեսակէտների սխալ կողմը. — Բարոյական կամքի տէր անհատը. — Ներքին անկախութիւնը իբրև բարոյականութեան աղբիւր. — Կանտի Kategorischer Imperativ-ը (անպայման հրամայականը). — Բարոյականութեան ենթակայականութիւնը. — Կրօնը իբրև բարոյականութիւնը լրացնող. — Կրօնի բնորոշումը ըստ Կանտի. — Շլայերմախեր. — Անհատը իբրև ոչ անկախ, այլ անհունութեան հետ կապ ունեցող և ենթակայ մի մասնիկ. — Կրօնի պարզեցած սիմպոլիզմը. — 4. Գիտութիւնը սովորեցնում է, թէ կրօնն ու բարոյականութիւնը փոխադարձաբար անկախ են և մի ամբողջութեան երկու մասերն են: Քրիստոնէութիւնը աշխատում է այս երկուսն էլ իր մէջ ամփոփել. — Քրիստոսի գործունէութեան մէջ այս երկուսը հաւասարարօք են. — Կրօնն ու բարոյականութիւնը պէտք է անպայման միացած առաջ գնան:

Թարգմանիչը

ՅԱՐԳԵԼԻ ՏԻՎԻՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՈՆՆԵՐ!

Քրիստոնէութիւնը երբէք չի մոռացել այն սկզբունքը, թէ կրօնն ու բարոյականութիւնը մէկ ամբողջութիւն կազմող միութեան երկու մասերն են: Շատերը դատապարտում են կաթոլիկ եկեղեցին նրա համար, որ նա կրօնին երկրորդական տեղ է տալիս և իր ամբողջ ուշքը բարոյական (?) ուղղութեամբ դաստիարակելուն է նուիրում:

Ուրիշ կրօններն էլ բարոյականութիւնը անուշադիր չեն թողնում. վերցնենք օրինակ բողոքականութիւնը, — «...Նա Բողոքայի մօտ, նրա ուսմունքի և նրա համայնքի մէջ ապաստան կորոնեմ». այս է այն գլխաւոր վարդապետութիւնը, որը բողոքականութիւնը ընդունում է. սա կենցաղավարութեան օրէնքն է, ուրիշ խօսքով բարոյականութիւնը, որովհետեւ բարոյականութիւնը այն օրէնքների հաւաքոյթն է, որը մեր կեանքը, մեր յարաբերութիւնը զէպի ուրիշները ճանմանում է: Բողոքականութիւնն

էլ ունի իր 10 պատուիրանները—վանական օրէնքները. ինչպէս յայտնի է, իսկական բողոքականութիւնը պարզապէս վանականութիւն է, որի ազդեցութիւնը միւս կրօնների վրայ մինչև այսօր էլ երևում է, ինչպէս քրիստոնէութեան, մահմեդականութեան և այլն:

Բողոքականութեան 10 պատուիրաններն են—ոչ մի կենդանի էակ չսպանել, չգողանալ, ամուսնական կեանք չվարել. սուտ չխօսել, ոգելից խմիչք չգործածել, ճաշից յետոյ ծանր (ծամելու) կերակուրներ չուտել, երգեցողութեան, պարի և ներկայացումների չմասնակցել, ծաղիկներ, իւղեր և անուշահոտ ջրեր չգործածել, բարձր և լայն անկողնի մէջ չքնել, արծաթ և ոսկի իբրեւ սեփականութիւն չունենալ: Նւ այսպիսի մանրամասնութիւններով տնօրինում է բողոքական կրօնը իր մոլեռանդ հետևողների կենցաղը:

Մահմեդականութիւնը, զենդական կրօնը, հրէականութիւնը ըստ իրենց էութեան օրէնքների վրայ հիմնուած կրօններ են, ուրիշ խօսքով կանոնների կրօն են:

Շատեր աշխատում են ցոյց տալ, թէ վայրենի ժողովուրդների տարրական կրօնային զգացումների մէջ բարոյականութեան հասկացողութիւնը ամբողջովին պակասում է: Ճիշտ է,

Թէև նրանց կրօնական ծէսերը և կենցաղավարութիւնը գրեթէ առանց իրար հետ կապ ունենալու են տեղի ունենում, բայց շատ կէտեր կան, երբ այդ երկու կողմերը իրար հետ սերտ կապուած են երևան գալիս: Օրինակի համար այն հանգամանքը, որ այս «վայրենի» ժողովուրդները օտարականներին և մինչև անգամ թշնամիներին հիւրասիրութեամբ են ընդունում և նրանց իբրև հիւրերի, ուղղակի իրենց աստուածների պաշտպանութեան տակ են դնում, ցոյց է տալիս, որ այս դէպքում բարոյականութիւնն ու կրօնը միասին են երևան գալիս:

1. Ահա այստեղ մենք հանդիպում ենք հետեւալ իրականութեանը.—կա՛յ մ'էկ նախնական կապ, որը կրօնն ու բարոյականութիւնը միացնում է:

Սակայն այսօր մի ուղղութիւն գոյութիւն ունի, որ աշխատում է այս կապը քանդել. աւելի ճիշտն ասած, մի ուղղութիւն չէ այս, այլ տարբեր ուղղութիւններ, որոնք տարբեր կէտերից են սկսում, բայց նոյն նպատակին են դիմում: 1876-ին հիմնուեց այսպէս կոչուած «Բարոյաքաղաքակրթութեան Ընկերութիւնը». անունն արտայայտում է, թէ նպատակն ի՞նչ է: Կան և ուրիշ խմբակցութիւններ, որոնք նմանօրինակ ձգտումներով միացած են. զանազան ժամանակներում ապրող ազատ մը-

տածողները սրանց շարքին են պատկանում՝ մասնաւորապէս այսպէս կոչուած աստուածականները (Deïst) *) և քարոյականները (Moralist), որոնք 18-րդ դարում երևան եկան: Այս ուղղութեան պատկանողները բարոյականութեան օգտի համար է, որ նրան կրօնից բաժանել են ուզում. նրանք գտնում են, որ կրօնները, դաւանութիւնները և հաւատքի զանազան ձևի պատկերացումները մարդկանց բաժանման և թշնամութեան պատճառ են դառնում, մի բան, որը զանազան ժամանակների կրօնական պատերազմները իրենց զարհուրելի հետեանքներով ապացուցանում են. հետեւաբար—այսպէս են դատում սրանք—կրօնը թշնամի է միութեան, խաղաղութեան և սիրոյ, որոնք ամբողջ մարդկային սերնդին պէտք է տիրէին. կրօնը թշնամի է մարդասիրութեան և բարոյականութեան, որովհետև բարոյականութիւնն է այն միակ միջոցը, ասում են նրանք (թէև սա բոլորովին սխալ է, այդ մասին մենք դեռ յետոյ կխօսենք), որը մարդկանց իրար հետ է միացնում:

Ուրիշներ էլ կան, որոնք պատճառաբանում

*) Deïst են կոչուում մի կրօնական-փիլիսոփայական ուղղութեան հետևողները, որոնք թէև Աստուծոյ գոյութիւնը ընդունում են, սակայն նրա մասնակցութիւնը աշխարհի մէջ մերժում են:

են, թէ կրօններէ՛ր դա՛րը անդառնալի կերպով անցել է, և եթէ կան մարդիկ, որոնք այն բարոյականութիւնն են ընդունում, որը սերտ կերպով ձուլուած է կրօնի հետ, այն ժամանակ նոքա այդ երկուսն էլ միանգամից կորցնելու վտանգի մէջ են գտնուում: Այս տեսակէտի պաշտպան են մեր երիտասարդներից շատերը, որոնք հազիւ թէ իրենց աշակերտական նստարանը և կրօնի դասերը թողած, իւրացրած չլինելով քրիստոնէական վարդապետութիւնը՝ բարոյականութիւնն էլ իսկոյն նրա հետ միասին ծալում և միկուլմն են դնում: Այս երևոյթի պատճառն այն է, որ նոր սերունդը բարոյականութիւնը կրօնի հետ և նրա մէջ է սովորել ճանաչել. ուրեմն լաւ չէ՛ր լինի, որ նրանք միայն պարզապէս բարոյականութեան դասաւանդութիւն ունենային. այն դէպքում, ասում են նրանք, երբ կրօնական տարակոյտը նրանց պատում է, գոնէ բարոյականութեան ուսմունքը նրանց մէջ հաստատ կմնայ: Այս առարկութիւնը ամեն ուշադրութեան արժանի է:

2. Կարճ խօսենք. մենք կանգնած ենք այն իրականութեան առաջ, թէ ներկայումս շատ լուրջ մարդիկ կան, մինչև անգամ ուղղութիւններ և կուսակցութիւններ, որոնք այսպէս են

պահանջում—աւելի լաւ է կրօնն ու բարոյականութիւնը իրարից բաժանել:

Շատ լաւ. սակայն արդեօք հնարաւոր է այդ բաժանումը. այս մասին երբեք չպէտք է վիճել, եթէ միայն նրանք կեանքի մէջ անշատուած են երևան գալիս. եթէ իրօք այսպէս է, այն ժամանակ այս կարծիքը առանց հակաճառելու պէտք է ընդունել:

Բարոյականութիւն առանց կրօնի՝ կարելի գտնել, այսինքն կան մարդիկ, որոնք յայտնապէս հակակեղեցական են, կրօնի թշնամի են, և սրա հետ միասին սակայն բարձր բարոյականութեան տէր անհատներ են. եղել են նշանաւոր, բնաւորութեան տէր անհատներ, որոնց առաջ մենք բարոյականութեան տեսակէտով, գլուխ պէտք է խոնարհեցնենք, որոնք սակայն կրօնը բացարձակապէս մերժում են, և մենք չենք կարող նրանց մէջ կրօնի արտայայտիչ նշանները գտնել: Ի՞նչպէս պէտք է բացառել այն. արդեօք բարոյականութիւնը ինքն իրեն, առանց կրօնի գործակցութեան է նրանց սեփական դարձել, թէ՛ նրանք այս երկուսը միասին են ընդունել և կրօնը յետոյ մէկդի են նետել. այս միևնոյն է մեզ համար, որովհետև այս վերջին դէպքում պէտք է ընդունել, որ այդ արդէն զարգացման մի բարձր աստիճան է,

...ով նրանք առանց կրօնի էլ բարոյական ան-
ձնաւորութիւններ են և մենք էլ դէպի այդ ուղ-
ղութիւնը ձգտելու ենք:

Ֆրանսիայում պետութիւնը կրօնի դասա-
ւանդութեան մասին եղած ամեն մի հոգացո-
ղութիւն, ամեն մի աշխատանք դադարեցրել է
և դպրոցների մէջ պարզապէս բարոյականու-
թեան դասատուութիւն է մտցրել, ու կրօնի դա-
սաւանդութիւն ունենալ է ուզում, պէտք է ա-
ռանձնապէս եկեղեցուն դիմէ: Այս դրութեան
հետեանքով զգալի կերպով բազմանում է այն
քաղաքացիների թիւը, որոնք առանց կրօնի դա-
սաւանդութեան են մեծանում: Ամերիկայում
էլ կրօնի պարտադիր ուսում չկայ, և շատ վատ
կլինէր, եթէ մատաղ սերունդը գէթ զանազան
բարոյական ըմբռնողութիւններ էլ չստանար
այդպիսի դպրոցներում:

Կարելի է վիճել այն մասին, թէ արդեօք
կան մարդիկ, որոնք առանց ամենափոքր կրօ-
նական յոյզի են, որոնք առհասարակ կրօնական
ոչ մի ունակութիւն չունեն: *) Մի յայտնի մը-

*) Ինչպէս որ բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, նը-
կարչութիւնը ունակութիւն են պահանջում, որը ամեն մարդ
չունի, այնպէս էլ կրօնը, կրօնական զգացմունքը, մարդու հոգե-
կան ընդունակութիւն են, որոնք զանազան մարդկանց մէջ զա-
նազան չափով են երևան գալիս:

տածող և դիտելու կարող անձնաւորութիւն,
ինչպիսին Շլայերմախերն է, ժխտում է այս
բանը. չկայ մէկը, որը կրօնական յոյզերից բա-
ցարձակապէս զուրկ լինի. այսպիսի դէպքերում
կրօնը ծածկւում է հոգու խորին խորհրդաւո-
րութեան մէջ և ոչ ոք կարող է տեղեկանալ,
թէ կրօնական զգացմունքը երբ է արտայայ-
տւում:

Կարելի է գտնել և կրօն, որը բարոյակա-
նութիւնից զուրկ է. այո դժբախտաբար: Անշուշտ
կան տարբեր ձևի վարմունքներ և մտածողու-
թիւններ, ուրիշ խօսքով, ամեն մարդ ունի իր
որոշ բարոյական տեսակէտը, միայն թէ այդ կա-
րող է յաճախ իսկապէս ոչ բարոյական լինել
այսպէս, կան ակնյայտնի կրօնասէր անհատներ,
որոնց բարոյական հասկացողութիւնը ոչինչ է
և մեզ վրայ անբարոյականութեան տպաւորու-
թիւն է թողնում մինչև անգամ: Կռապաշտական
կրօնների մէջ կային, և կան էլ այսօր այնպի-
սիներ, որոնց համաձայն իրենց էական սկզբ-
բունքների անբարոյականութիւն են գործում և
տարածում. այս կրօնների հետևողները մաս-
նակցում են բարոյապէս անտարբեր կրօնական
ծէսերի, կամ մինչև անգամ կրօնական անզը-
թութիւնների, ինչպէս փիւնիկեցիները, Ազթէք-

ները*) և այն, և կամ թէ սեռական սանձարձակ ծիսական անբարոյականութիւնների, ինչպէս հին բաբելացիները:

Քրիստոնեայ եկեղեցիների պատմութիւնն էլ շատ յաճախ հանդէս է բերում կրօնական եռանդը անբարոյականութեան հետ կապուած. բաւական է յիշել պատկերամարտութիւնը, հաւատաքննութիւնը և կախարդների հալածանքը:**) Եւ որքան մեծ դեր են խաղում բռնակալութիւնն ու ընչասիրութիւնը հոգեւորականների և վանականների, կրօնի այս «իսկական» ներկայացուցիչների մէջ: Այստեղ հարցն այն չէ, թէ

*) Աղթէքները Միքսիկայի բնիկներն են, որոնք եւրոպացիները այնտեղ գալուց առաջ էլ քաղաքակրթութեան որոշ աստիճանի հասել էին. նրանցից մնացած աւերակները ապացուցանում են այդ:

**) «Կախարդների դատաստան, կամ հալածանք» է կոչւում միջնադարի ինկվիզիցիօնի հետ միաժամանակ երևան եկած այն երևոյթը, որին հաղաբաւոր անմեղներ, գլխաւորապէս կանայք, զոհ գնացին: Այս ամօթալի արատից զերծ՝ չի մնացել նոյնիսկ բողոքականութիւնը, որը կրօնական խնդիրների մէջ առհասարակ ներդրում է եղել: Մի աննշան կասկածով կամ մատնութեամբ ամբաստանում էին շատ կանանց, որպէս թէ սատանայի հետ կապեր են պահպանում և նրա ձեռքում գործիք դառնալով քրիստոնեաներին միաժամ են իրենց կախարդական միջոցներով: Ամբաստանուածները կաթոլիկ կղերի ձեռքով սոսկալի տանջանքների էին ենթարկւում, մինչև որ անպատճառ խոստովանէին, թէ իրենք իրօք սատանայի հետ պայման են կապել, կախարդական ոյժ ունեն. այդ խոստովանութեան կորզումից յետոյ խեղճ զոհերը խարոյկի վրայ ողջ ողջ այրուելու էին դատապարտուում:

սխալը հիմնական համոզմունքի, թէ համոզմունքի և վարմունքի, խօսքի և գործի մէջ եղած տարբերութեան մէջ՝ է եղել, որովհետև այդ մարդիկ, պատկերամատներն ու հաւատաքննիչները, պէտք է հասկանային թէ իրենց և թէ ուրիշների համոզմունքի և վարմունքի մէջ եղած տարբերութիւնը և սրանով նրանք մեր աչքին էլ աւելի դատապարտելի են դառնում:

Այսօր էլ եկեղեցասէր լինելը երբէք բարքերի մաքրութեան և անխարդախութեան նշան չէ. կան համայնքներ, ուր մարդիկ կանոնաւորապէս եկեղեցի են յաճախում և հաղորդութիւնից երբէք ետ չեն մնում, բայց և այնպէս նոյն այդ համայնքներն են, որոնք գողերով, սրիկաններով և արբեցողներով լի են: Կարելի է անհատներ ցոյց տալ, որոնք եկեղեցի չգնալը յանցանք են համարում, բայց և միաժամանակ դրանք են, որ իրենց ընտանիքի համար պատիժ և դրացիների համար տանջանք են: Սխալ դատած կլինենք, եթէ այս մարդկանց բարեպաշտութիւնը միայն կեղծաւորութեամբ բացաղրենք. կրօնն ու բարոյականութիւնը միշտ չէ, որ իրար լրացնում են: Մարդիկ են եղել, որոնք ամենայն անկեղծութեամբ հաւատացել են՝ թէ իրենք արդար են և դրախտի արժանի, թէև բարոյական ծանր յանցանքներ են գործած ե-

ղել. յիշեցէք Միւնստէր քաղաքի բաբտիստների (մկրտչականներ) պատմութիւնը *), կամ նոր ժամանակների այսպէս կոչուած «գարձի բերող» քարոզիչներին, որոնք շատերի ղարձի ընդունուց յետոյ, հէնց իրենց հետևողներին՝ իրենց յանցաւոր բարքով գայթակղութեան մէջ են ձգել: Մի խօսքով այս կէտը կեանքի մէջ բաւականաչափ բարդ է. խորհրդածութեան նիւթ դարձրէք հետևեալ կէտը—«մեղքի թողութեան» գաղափարը ինչքան հեշտութեամբ կարող է մակերևոյթային դատողների համար մի տեսակ արտօնագիր դառնալ, վստահ լինելով, թէ նորից ողորմածաբար ներման կարժանանան. ինչքան մարդիկ կան որոնք մեղքի թողութեան գաղափարը, որ մեր կրօնի զարդն է կազմում, այսպէս սխալ են ըմբռնել:

*) Ակնարկում է բաբտիստների հիմնած կարճատև թագաւորութիւնը Միւնստէր քաղաքում, որոնց թագաւորը՝ մի նախկին հացագործ՝ ինքնիրեն աստուծոյ փոխանորդ և քաղաքի ու բնակիչների անսահման տէր է հռչակում և բազմաթիւ սպանութիւններ է կատարում ու զանազան սուտ մարգարէութիւններով իր հետևողների ունեցածը և կիները յափշտակում է: Մարտիմիլեան կայսրը (1564—76) քաղաքն առնելուց և բնակիչներին—բաբտիստներին—կոտորելուց յետոյ, թագաւորին երկաթէ վանդակի մէջ փակել է տալիս և քաղաքի աշտարակից կախում. վանդակը և միջի գիւղը մօտ 150 տարի այդպէս մնում են կախուած, մինչև որ յետոյ ցած են առնուում: Ինչպէս յայտնի է բաբտիստները հաքակաւորների (30 տարեկան) մկրտութիւն են ընդունում, որից և մկրտչական են կոչուում. սրանց մի մասը երկու մկրտութիւն է ընդունում, որի պատճառով էլ կրկնամկրտչական են կոչուում:

3) Բաբոյականութիւնն ու կրօնը կեանքի մէջ իսկապէս իրարից անջատ են երեւան գալիս: Այս իրողութիւնը ոչինչ չի ապացուցանում այն հարցի նկատմամբ, թէ այսպէս է լաւ, կամ թէ արդեօք այս չէ՞ ձգտելու արժանի գաղափարական դրութիւնը: Երկու կողմերն էլ—կրօնն ու բաբոյականութիւնը—կարող են այս դէպքում փաստ կրել, կամ թերեւ միայն մէկ կողմը: Այնպէս որ միայն այն կէտը պէտք է գաղափար և նպատակ դառնայ, որով մարդիկ կրօնը բաբոյականութեան մէջ և բաբոյականութիւնը կրօնի մէջ պահպանեն և խնամեն:

Ի՞նչ կարծիքի է գիտութիւնը այս մասին: Չէ՞ որ գիտութիւնը նրա համար է, որ մեր ըմբռնումները պարզաբանի:

Եւ գիտութիւնը ի հարկէ բաժանում է կրօնը բաբոյականութիւնից. նա սովորեցնում է իւրաքանչիւրը իր համար բոլորովին անկախ ըմբռնել, ուրիշ խօսքով նրանց իրարից անկախ լինելն է յայտարարում, միայն թէ այն պայմանով, որ այդ երկուսը նորից սերտ կերպով իրար հետ հիւսուեն: Այդ երկուսը են եւ կմնան իբրեւ իրար լրացնող. և եթէ նրանք իրար կորցնեն, իրար յարգը չափազանց ժամանակ այդ արդէն իբրեւ բաբոյականութեան յետադիմութիւն պիտի հաշուեն:

Ոստենք նախ բարոյականութեան անկախութեան մասին:

Մի ժամանակ սովորական էր, մինչև իսկ փրիսոփայութեան մէջ էլ, բարոյականութեան հիմքերը կրօնի մէջ որոնել և նրա ուսմունքներից դուրս բերել: Կանտը առաջինն եղաւ որ այս մեթոդը ջախջախեց. նրանից յետոյ գիտնականօրէն զարգացած մարդկանց համար այդ հին մեթոդի գործածութիւնը անհնար է դարձել: Կանտի տեսակէտով բարոյականութիւնը ամբողջապէս ինքնանկախ է, ամենաազատ և անկապտելի սեփականութիւնը, որ մարդս ունի. նա բարոյականութեան գաղտնիքը գտաւ այսպէս կոչուած անկախութեան (Autonomie) և ինքնաօրէնատուութեան մէջ: Մարդս բարոյականութիւն ունի արդէն, երբ նա բարոյական օրէնքի ձայնը—«դու պարտաւոր ես»—զգում է իր հոգու մէջ. սակայն, և որ էականն է, ոչ թէ իբրեւ մի օտարի ձայնը, այլ իբրեւ իր սեփական նսի ձայնը: Երբ երեխան իր ծնողներից լսում է, «դու պարտաւոր ես այս ու այն անել» և հնազանդուում է ծնողների կամքին, դա դեռ ևս բարոյականութիւն չէ. կամ թէ, եթէ մի երեխայ, թէև բոլորովին մեռակ է, սակայն յանցանքի բռնաբերութեամբ ծնողների կամքը յիշելով՝ այնպէս էլ վարւում է, այս էլ դեռևս

երբէք բարոյականութիւն համարել չի կարելի: Միայն այն ժամանակ, երբ երեխան ինքն իրեն պատուէր կտայ—«դու պարտաւոր ես այս ու այն ունել», այսինքն իր սեփական խղճից առաջնորդուելով՝ «դու. պարտաւոր ես»-ի յանգում և ըստ այնմ էլ վարւում. այս է ահա բարոյականութիւնը:

Այս օրէնքը, որը բարոյական անհատ ինքն իրեն տալիս է, իր համար շղթայող է այնպէս, ինչպէս մի բնական օրէնք, նա չի կարող այլ կերպ վարուել, քան ինչ որ պարտաւոր է. և այնուամենայիւ ոչ մի ստիպումնք, ոչ մի արտաքին ճնշում կայ այստեղ. ահա այստեղ է այն մեծ տարբերութիւնը: Բարոյականութեան սահմանի մէջ անհատը թէ իշխողն է և թէ հրպատակողը միաժամանակ. սրանում է բարոյականութեան առանձնայատուկ արժէքը: Ո՛րտեղից է այս արժանիքը, այս պարտականութեան զգացմունքը, այս խիղճը, այս բարի կամքը. հրտեղից է այս ընդունակութիւնը, որով մարդիկ իրենց կեանքի և վարքի համար օրէնքներ են սահմանում:

Մենք այսօր առհասարակ շատ հարցեր տուինք. այդ ճանապարհով էլ կարծում ենք, թէ իրերի էութիւնը պարզաբանել կարող ենք: Սակայն, ամիսոս, կարծես ուղղակի լաւագոյն և

կարևորագոյն իրերի լուծումն է միշտ, որ մեզանից ծածկուած է: Անհնարին է սկզբնապատճառների գաղտնիքը պարզել, հակառակ այն բանին, որ մենք ամեն տեղ էլ պատճառական կապակցութիւն աստիճանական զարգացում ենք տեսնում, գուշակում, ենթադրում:

Ո՞վ ցոյց տուեց մեզ, թէ գիտակցութեան ծագումը անգիտութիւնից է, կեանքի ծագումը՝ անկենդանութիւնից, գոյութեան ծագումը՝ անգոյութիւնից: Այս բոլորը գեռ չլուծուած հարցեր են, և ով որ ամենից աւելի վստահօրէն է այս հարցերի մասին տեղեկութիւն տալիս կամ ճշնում բացատրել, նրան է, որ ամենից աւելի չպէտք է հաւատ ընծայել: Այսպէս անլուծելի է և բարոյականութեան ծագումը. և ինչպէս էլ հեշտութեամբ ենթադրութիւններ ու կարծիքներ է, որ ստեղծւում են այս հարցի մասին:

ա. Շատեր կան, որ ինքնագոհութիւնը (Altruismus), այսինքն, ուրիշների բարիքի համար իր եսը զոհելը՝ եսականութեամբ (Egoismus), այսինքն իր սեփական շահի տեսակէտով են բացադրում. որովհետեւ, ասում են նրանք, եսական անհատը իսկոյն ըմբռնում է, որ իր սեփական շահի համար էլ լաւ է, եթէ ուրիշների վիճակը լաւ լինի, դրա համար էլ նա, եսական

անհատը ուրիշներին լաւութիւն է անում: Անշուշտ. մինչև մի յորոշ աստիճան կարող է այս տեսակէտը ուղիղ համարուել, սակայն երբ իրերը այլ կերպ դասաւորուեն, և երբ անձնական շահը որոշակի պահանջում է ուրիշների իրաւունքը ոտնատակ տալ. հրտեղից է ստանում եսականութիւնը այն ոյժը՝ իր ներքին աշխարհի մէջ «գու պարտաւոր ես»-ի ձայնը ուժգնապէս հնչեցնելով, այն ձայնը, որը ազնիւ անհատին ընդունակ և տրամադիր է դարձնում իր նմանի շահը իր շահից գերադասելով, գերադասելու իր գոյութեան միջոցներից, իր կրքերից ու յարմարութիւններից աւելի:

բ. Ուրիշներ էլ կան, որ ասում են. քարոյսականութիւնը տնտեսական եւ քնազդական կեանքից է կամաց-կամաց զարգացել, առաջ եկել, մի բան, որ մենք կենդանիների մէջ էլ արդէն տեսնում ենք: Ընտանիք, ընկերակցութիւն, պետութիւն, այս ամենը գոյութիւն ունեն կենդանիների մէջ էլ. յիշեցէք մըջիւնների և մեղունների պետութիւնները, որոնք իսկական բարդ պատկերներ են, գրեթէ ճիշտ այնպէս զանազանաւորուած, ինչպէս մարդկային պետութիւնները: Ինչո՞ւ չպէտք է ընդունել ուրեմն, թէ բնական, պարզապէս մեքենայական բնազդական կեանքը մեզ մօտ ևս, ինչպէս կենդանիների մէջ

տնտեսական ազդեակներէց է առաջ գալիս: Սակայն այս բացատրութիւնը գոհացուցիչ լինել չի կարող այն խնդրի համար, որը մեզ ամենից աւելի է զբաղեցնում. նա չի պարզաբանում անհատների պայքարը, որը նրանք մղում են իրենց բնագոյական կեանքի դէմ, իրենց եսականութեան դէմ, չի պարզաբանում մարդկանց այն ընդունակութիւնը, որով նրանք, հակառակ իրենց եսի, բնագոյի մղումին՝ դատում, տանջւում և վճռում են: Այդ բացատրութիւնը անգոհացուցիչ է և այն երևոյթի համար, որով անհատը այն ժամանակ միայն իւր իշխանական ամենակարողութեամբ իր քարոյական ինքնաօրէնատուծիւնն իրագործում է, երբ նա «դու պարտաւոր եսը» կատարեալ գիտակցութեամբ (և ոչ թէ բնագոյի մղումով) իր բնագոյական կեանքի պահանջներին է հակադրում:

Գ. Երրորդ կարգի դատողներ էլ կան, որոնք ասում են. քարոյական կամքը պարզապէս հետեւանք է պատմութեան երկարատեւ ընթացքի մէջ ձեռք բերած սովորութեան. մարդիկ այնքան երկար ժամանակից ի վեր սխալ օրէնքներին, ուրիշներին տուած կանոններին և օտարների ճնշման տակ հեծել են, կանոններ և օրէնքներ՝ որոնք ուրիշների կամքը ընդհանրութեան վրայ բեռ են դարձրել, այդ պատճառով

էլ ընդհանրութիւնը որոշ աշխարհայեացքով և հիմունքներով յաստիարակուել և հետեւաբար զրանց հետ էլ ամուր կապուած է մնում. թէև արտաքին անհամաձայնութիւններ տեղի կունենան նրանց ներքին աշխարհի մէջ, այնուամենայնիւ, նրանք կարծում են, թէ իրենց կեանքը իրենց սեփական համոզմունքով է առաջնորդւում: Իրականութեան մէջ այսպէս է. — ինչ որ մենք «լաւ է» ասում ենք, այդ դատողութիւնը ձեռք ենք բերել ժառանգաբար և կամ թէ ուրիշներն են այդ մեր մէջ անբնական կերպով զարգացրել. այնպէս որ, եթէ մենք այդ սերունդից սերունդ, աւանդաբար եկած կանխադատումները մի կողմը նետենք, այն ժամանակ մենք մեզ բարիէն ու չարէն այն կողմը կգտնենք, այսինքն մեզ համար զրանք այլ ևս գոյութիւն չեն ունենում, կամ թէ գէթ ոչ այն չափով, ինչպէս որ այժմ:

Այս երրորդ տեսակէտն էլ երբեք չի բացատրում այն, ինչ որ մենք բարոյականութիւն ենք անուանում. բարոյականութեան տէր անհատը իր բարոյական իրաւունքն ու բարոյական ոյժը այն ժամանակն է ուժեղապէս զգում, երբ նա իր ներքին վճռականութեան հիման վրայ ինքն իրեն բարոյականութեամբ և անբարոյականութեամբ լի աշխարհի դէմ դիմադրաւ է

դարձնում—այստեղ կանգ կառնեմ ես, ու չեմ կարող այլ կերպ վարուել:

Վերևում յիշուած երեք տեսակի բացատրութիւններն էլ նկարագրում են գոյութիւն ունեցող դրութիւնների արտաքին կապակցութիւնը, որը ուսումնասիրութեան արժանի կէտ է: Սակայն նրանք չեն պարզում խղճի և պարտքի գիտակցութեան իրողութիւնը, չեն պարզում անհատի բարոյական համոզմունքի ազատութեան և ինքնապատասխանատուութեան պաղտնիքը, որովհետեւ այս դէպքում բարոյականութիւնը անհատի, սոսկական անձի համար մի մի հայրենիք է: Որ ժարդիկ մի կերպ միասին են ապրում, իրարու շնորհիւ են առաջ գնում, փոխադարձաբար իրարու կամքն են կատարում, այս ամենը դեռ բարոյականութիւն չէ ամենին. այլ այն հանգամանքը, որ առանձին անհատներ գոյութիւն ունեն, որոնք կամք ունեն, մի կամք, որը սեփական է և անձնական, մի կամք, որը բարիք գործելու համար գոյութիւն ունի, կամք, որը ոչ մի ուրիշ անհատ նրան պարգևել, կամ նրանից խլել կարող է—ահա թէ ինչ է բարոյականութիւն*):

*) Ծան.—Մենք կարող ենք համայնական կեանքի մէջ առանց բարոյականութեան՝ բոլորովին պատշաճօրէն ապրել, իրարու բարիք անել, իրար վերաբերմամբ զիջող լինել, միասին իրաւունք և արդարութիւն գործ դնել. այս բոլորը առանց բարոյականութեան. բարոյականութիւնը բոլորովին անհատական է, նա երկու անհատի համար հաստատուն բան չէ:

Այս հիասքանչ երևոյթի հանդէպ կանտը երկիւղածութեամբ լի բացականչում է—պարտականութիւն, դու վեհ ու բարձր երևոյթ. դու չես շողոքորթում, դու չես սպառնում, դու միայն մի օրէնք ես յայտարարում, որը ինքն իրեն ճամբայ է բանում դէպի ներքին, հոգեկան աշխարհը. «ո՞րն է քեզ արժանի սկզբնաւորութիւնը և ո՞ւր կարող ենք քո ազնիւ ծագման արմատները որոնել»: Եթէ կանտն էլ մի անկախութեան շէնք է կառուցանում, որի մէջ բարոյականութիւնը կարծես իր սեփական տան մէջն է, այսինքն անկախութիւնը բարոյականութեան համար նոյնն է, ինչ որ տունը մեզ համար, այդ դեռ չի նշանակում թէ կանտը նրա ծագման մասին մի որոշում է տալիս պատմական կամ բնագիտական իմաստով. սրանով նա որոշում է միայն, թէ ճշմարիտ բարոյականութիւնը և ճշմարիտ անկախութիւնը իրար հետ միացած են սերտ կերպով. նրանք միեւնոյն բանն են:

Ոչ թէ այն է բարոյական, ինչ որ սովորութիւնն է պահանջում, ոչ էլ այն, ինչ որ մարդիկ, ուրիշները ցանկանում են, ոչ էլ այն, ինչ որ եկեղեցին է պահանջում, ոչ էլ այն, ինչ որ աստուածն է պահանջում, (մի աստուած, որ ինձ օտար է, որ իմ ներքին աշխարհի հետ կապ չունի), ոչ էլ այն է բարոյական, ինչ որ

սեփական (արտաքին աշխարհից և իմ բնազդական կեանքից կախում ունեցող) հաճոյքն է պահանջում. ոչ և ոչ. միայն և միմիայն այն է բարոյական, ինչ որ ես, ազատ ինքս ինձնից, ցանկանում եմ, թէ ահա այս է լաւ, այս է իմ պարտականութիւնը:

Պարտականութիւն կատարելը պարտականութեան համար միայն, առանց կողմնակի դժբաղատճառների: Այնպէս վարուել, ինչպէս որ խելահաս և խղճամիտ անհատը վարուելու է, եթէ նա մեր տեղը լինի. ոչ միայն մի անհատ, այլ և ամեն մի հրեշտակ, ամեն մի աստուած անգամ այդպէս վարուելու պարտաւոր է:

Իմ բարոյական օրէնքը, որը ես ինձ տալիս եմ պէտք է միաժամանակ և՛ ամեն մի խելահաս անհատի յարմարուի, որովհետեւ ամեն մի խելահաս անհատ, շնորհիւ իր ունեցած բարոյական համոզման, պարտաւոր է նմանօրինակ դէպքերում միևնոյն «դու պարտաւոր ես»-ի հանդիպել: Այս է Կանտի «բացարձակ հրամայականը» (Kategorischer Imperativ). այսինքն, մի պատուէր, որը ուրիշ կողմնակի պայմաններից կախուած չպէտք է լինի. «Վարուի՛ր այնպէս, որպէսզի քո կամքի հիմունքը ամեն ժամանակ էլ մի ընդհանուր օրէնստուգեան իբրեւ չափ ծառայել կարողանայ»:

Եղան շատեր, որոնք բարոյական օրէնքի այս ձևակերպումը պարսաւեցին, ասելով թէ այն բովանդակութիւնից զուրկ է. սակայն կեանքն է, որ նրան բովանդակութիւն պէտք է տայ: Ամեն մի ձև նիւթի պահանջ է զգում, ոչինչ չկայ իրական առանց նիւթի, և այդ է, որ բարոյական անհատին իբրեւ պարտականութիւն պէտք է դառնայ, եթէ նա իր արժանապատուութեան և պարտականութեան գաղտնիքը ըմբռնել է, հասկացել է իր կոչումը դէպի բարոյական ինքնաօրինատուութիւնը և ըստ այնմ էլ գործում է, քայլ առ քայլ, առանց կանգ առնելու ընթանում է, մի գործողութիւնից դէպի միւսն է անցնում վստահօրէն:

Կարող է շատ անգամ շատերին այնպէս թուել, թէ բարոյականութիւնը մի հատ չէ, այսինքն մի ընդհանուր միութիւն չի կազմում, ամեն անհատի, սերունդների և ժողովուրդների համար մի օրինակ չէ: Սովորութիւնների պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ շատ հակաբարոյական հասկացողութիւններ իբրեւ բարոյական են նկատուել և ընդունուել, և նկատուում ու ընդունում են մինչև այսօր էլ: Պէտք էր կարծել թէ, հօրն ու մօրը և կամ ծերերին յարգելը ամեն ժամանակ և ամեն տեղ իբրեւ բարոյական օրէնք պէտք է որ ընդուն-

նուած լինէր. սակայն ժողովուրդներ են եղել, սրանց մէջ պարտականութիւն էր համարուում ծերերին ժամանակից առաջ մահացնել (շատ անգամ նաեւ լափել), մինչև անգամ եթէ դրանք հայր կամ մայր էլ լինէին: Պէտք էր կարծել, որ հետեւեալ բանը գոնէ բարոյականութիւն համարուէր ամեն տեղ և ամեն ժամանակ — աշխնքն, ծնողները պարտաւոր են իրենց որդիներին սիրել, խնամել և մեծացնել. (չէ՞ որ նոյնը կենդանիներն էլ են անում). մենք ամենքս գիտենք սակայն, որ ժողովուրդներ *) են եղել և կան էլ, որոնք իրենց համար աւելորդ եղած աղջիկներին, կամ թէ թոյլ ու հիւանդոտ զաւակներին կեանքից զրկում են:

Մենք սակայն պէտք է՝ ըստ մեր պարտականութեան գիտակցութեան վարուենք, այնպէս որ ամեն մի բարոյական խնդրի համար մենք պէտք է ընդունակ լինենք այնպիսի օրէնքներ սահմանել, որոնք բարոյական ամբողջ աշխարհի համար էլ առանց այլևայլութեան ընդունելի լինեն: Ահա այս է բարոյականութեան

*) Ինչպէս պատմութիւնից էլ յայտնի է, սպարապիները իրենց նորածիններին զանազան խիստ փորձերի էին ենթարկում, գինով լողացնում, քաղցած պահում և այլն, միայն այս փորձերին զիմացողները ապրելու արժանի էին համարում, միւսները ձըգւում էին Տայքեոտն վիհը:

միութիւնը, որով մենք ամեն մի բարոյական անհատի հետ հաժաձայնել կարող ենք: Իսկ թէ իրական կեանքի մէջ մենք ի՞նչը կատարելու պարտաւոր ենք և ի՞նչը ոչ, այդ արդէն իւրաքանչիւրի գործն է, դրա համար մենք մեր խիղճն ունենք, որը մեզ համար այն ոյժը պէտք է լինի, որով մենք մեր անձնական շահից անկախ դատելու ընդունակ լինել կարողանանք, առանց ուշք դարձնելու, թէ արդեօք այս կամ այն անհատը մեզ ճիշտ կըմբռնի, կամ թէ արդեօք ուրիշներն էլ այդպէս կվարուէին, ինչպէս մենք ենք վարուել:

Այս էլ ճիշտ է, թէ խիղճերը տարբեր տարբեր են ներգործում. այս մասին կատակներ անելը որոշ շրջանների մէջ սովորական է, այնուամենայնիւ հէնց այդ է նրա վեհութիւնը: Շատ ուղիղ է, որ մենք այն դէպքում, երբ ուրիշ ամեն հեղինակութիւն, ուրիշ ամեն երաշխիք և ամեն մի օգնութիւն անարժէք ենք գտնում, այն ժամանակ մեր խղճի դատաստանին ենք դիմում: Շատ ուղիղ է, որ երբ բարոյականութիւնը կեանքի մէջ գործադրութեան է մտնում, կեանքի բարդ մանրամասնութիւնների մէջ ներգործել է սկսում, երբ դատավճիռների հակառակութիւնները մեզ պաշարում են, այն ժամանակ էլ հաւասար բարո-

յական արժանիքի տէր անհատները տարբեր կերպ են վարւում: Մի օրինակ բերենք *), կան շատ աղջիկներ, որոնք իրենց ծնողների մօտ են մնում, նրանց խնամելու համար, թէև նրանց պատճառներ և առիթներ պակասելիս չեն եղել ուսում ստանալու կամ մի կոչում ընտրելու և կեանքի մէջ իբրև անկախ անհատներ հանդէս գալու: Դէպքեր էլ կան, երբ շատ աղջիկներ հաշտւում են այն մտքի հետ, թէ ծնողները թողնել և կեանքի մէջ մի որևէ պաշտօն ձեռք բերել: Ո՞վ իրաւունք ունի այստեղ դատելու. ո՞ւր է այն բարոյական օրէնքը, որը այս անձնական վճիռը, արտաքին ու ներքին կռիւը ճշտի և որոշի: Ուրիշ օրինակ. մենք մեզ հայրենասէր ենք համարում, սիրում ենք մեր ազգն ու հայրենիքը և աշխատում ենք մեր քաղաքական գործնէութեամբ պետութեան և ընդհանուր մարդկութեան ծառայել. սակայն այն ըոպէից սկսած, երբ որ մենք լըրջութեամբ գործի ենք ձեռնարկում, անմիջապէս կուսակցութիւնների ենք բաժանւում, որոնք ոչ

*) Այս օրինակը թէև մեր կեանքին չի յարմարում, բայց գերմանական ընտանեկան կեանքը ծանօթացնելու համար չըկըրճատեցինք: Գերմանիայում իգական սեռի թիւը մեծ է քան արականինը, սրա և քաղաքակրթութեան առաջ բերած այլ հետևանքների շնորհիւ Գերմանիայում ամուրի մնացած օրիորդների թիւը մեծ է:

միայն տարբեր նպատակների և միջոցների են հետևում այլ և իրար հիմնապէս խորտակելու են աշխատում:

Կարճ ասենք. բարոյականութիւնը մի որոշ միութիւն է այն ժամանակ, երբ կամքն էլ դէպի ըստին ու պարտականութիւնը միենոյն է, մի հատ է, ինչ որ բոլոր բարոյական էակները կապում է: Իսկ թէ այս կամքը ինչպէս է գործնական դառնում, այդ կախուած է այն նիւթից ու դէպքից, ինչ որ կեանքը նրան—կամքին—ներկայացնում է, կամ նայած թէ ինչ ձևով է ներկայացնում՝ վճռելու համար: Կեանքի մատուցած այս ծառայութիւնը ներկայանում է բարոյական կամքին երբեմն օգնող պատրաստականութիւն, երբեմն էլ իբրև թշնամական հակառակութիւն. և սակայն այս երկու դէպքերում էլ կամքը պահպանում է իր գործելակերպի անկախութիւնը՝ սեփական համոզմունքի միջոցով:

* *

Մինչև այստեղ կրօնի մասին դեռ խօսք չենք արել. հիմա դառնանք նրան:

Կանտը իրապէս անշատում է կրօնը բարոյականութեան դրդապատճառներից ամբողջովին և դնում է նրան բոլորովին անկախ դրութեան մէջ: Նա սրանով լրացնում է Լուտերի կրօնական վերանորոգչութեան գործը, այն վերանորոգչ-

չութեան, որը բարոյական գործունէութեան միջից, այսպէս ասած, սակարկութիւնը, կամ առուտուրի ոգին ջնջեց, կամ թէ գէթ ջնջել ուզեց:—Լաւութիւն պէտք է անել, ոչ թէ նրա համար, որ դժոխքից կամ քաւարանից*) ազատ լինենք, կամ թէ արքայութեան արժանանանք. մարդս պարտաւոր է քարիք անել լոկ նրա համար, որովհետեւ նա՝ մարդս ըստ իր էութեան քարի է: Սրա հետ միասին Կանտը ուրիշ դէպքում կրօնը բարոյականութեան հետ միացած է ընդունում և այն այսպէս. երբ գործը այնտեղ է հասնում, որ մենք «դու պարտաւոր ես»-ի առաջ ենք կանգնած, այն ժամանակ չպէտք է տատանուել, առանց այլևայլութեան մեր պարտքը կատարելու ենք, չպէտք մտածենք նրա հետևանքի մասին ուրիշ խօսքով սակարկութեան մասին չմտածենք: Բայց չէ՞ որ բարոյական անձնաւորութիւնն այնուամենայնիւ այստեղ հետաքրքրուել կարող է, թէ արդեօք իր կամ ուրիշներ ի բարոյական գործունէութիւնը արդիւնք ունենալո՞ւ է, թէ ոչ. պէտք է, որ այս բոլոր

*) Կաթոլիկ եկեղեցու հնաբնիկից մէկն է այսպէս կոչուած «քաւարան»-ը. իբր թէ նոր մեռնողները հողին առաջ գնում է քաւարան, և եթէ նա թէ թէ մեղքեր ունի, ապա իր մերձաւորները կարող են պատարագով կամ այլ նուէրներով նրան փոխանակ դժոխքի՝ արքայութիւն ուղարկել:

թափուած աշխատանքը, լուրջ հոգատարութիւնը և զոհաբերութիւնը զուր անցնեն, պէտք չէ՞ որ դրանք ազդեցութիւն և հետևանք ունենան: Մի պարզ յոռետեսութիւն, նոյնիսկ վհատութիւնը, շատ վատ է ազդում այս դէպքում, կարող է մինչև անգամ անտանելի դառնալ: Ահա այս կէտից այն կողմը Կանտը, շատ հասկանալի կերպով, կրօնի պէտքն է զգում, կրօն է պահանջում. այսինքն այն ժամանակ, երբ բարոյականութիւնը սփոփող և յուսադրող դեր չի կատարում, հանդէս է գալիս կրօնը, որը այդ երկուսն էլ իր մէջը պարունակում է:

Կանտը պահանջում է ընդունել, թէ այն պատուիրանները, որոնք բարոյական անհատը իրեն տալիս է, միևնոյն ժամանակ պէտք է մի աստուածութեան պատուիրաններ դառնան մեզ համար: Հռչակաւոր փրկիստփան այս տեսակէտի ընդունելութեան մէջ է գտնում այն ամոքումը, թէ նոյն այդ աստուածութիւնը հոգալու է և այն մասին, որպէսզի բարոյապէս կատարած գործը աննպատակ չկորչի, այլ ընդհանուրի կեանքի գոյացութեան ու գործունէութեան վախճանական նպատակին որևէ կերպով ծառայի:

Պարտականութեան կէտ առկէտ կատարուելը դեռ չի ապահովում այն հանգամանքը, թէ պարտաճանաչ գործունէութիւնը անպայման հե-

տեանք պէտք է ունենայ: Բնութիւնը նոյնպէս, որի անդամն է մարդս՝ իբրեւ բնական արարած, չի երաշխաւորում նրա գործունէութեան լաւ հետեանքը, նա չի երաշխաւորում, թէ այս ամենը զուր պիտի կորչի, թէ ոչ: Միմիայն մի բարոյական աշխարհաստեղծ ոգի, որը բարոյական աշխարհը և բնական-բնագոյական աշխարհը իրար համար է ստեղծել, իրար համար է սահմանել, երաշխաւորում է բարոյական գործունէութեան համար մի անհրաժեշտ արգիւնք. նա երաշխաւորում է բարիի յաղթանակը բոլոր խոչընդոտների հանդէպ: Աստուծոյ մի պետութիւն պէտք է գոյութիւն ունենայ, որովհետեւ միայն այդպիսի մի բարիի թագաւորութիւն, բարիի մի իշխանապետութիւն մեզ համար գոյութեան վերջին խօսք է լինելու, վերջին բովանդակութիւնը, վերջին նպատակը: Այս բարոյական լաւատեսութիւնը, թէ քարին մեր գոյութեան վերջնական իշխանապետն է, Կանտը անուանում է կրօն: Եւ իրօք, այս լաւատեսութիւնը կրօնի մէջ իր տեղն ու զեղն ունի: Սրանով մէկտեղ, կրօնը, Կանտի տեսակէտով, բարոյականութիւնից անկախ, տարբեր բան չէ, այլ բարոյականութեան մէկ գործօն մասն է, որը բարոյականութեան հետ միասին, իբրեւ տրամաբարոյական անհրաժեշտութիւն, մեզ

է շնորհուած: Աստուծոյ գոյութիւնը քարոյական պահանջ է (Postulat). այս կէտը Կանտի համար մի մեծ, կարեւոր բան է. նրա փիլիսոփայական սիստեմի մէջ շատ լուրջ կէտ է: Բայց և այնպէս, սրանով կրօնի արժէքը լիովին գնահատած լինել չի նշանակում,

Կանտի ուսմունքը կրօնի մասին իր ամբողջացումը գտաւ շուտով Շլայերմախսերի ուսմունքով. մենք սրան ենք պարտական կրօնի անկախութեան գիտական ճանաչողութիւնը--կրօնի ինքնանկախութիւնը բարոյականութեան հանդէպ:

Չպէտք է այնպէս կարծել, թէ Շլայերմախսերը Կանտի փիլիսոփայութեան շնորհիւ ձեռք բերածները չի ընդունում. նա ճանաչում է այդ փիլիսոփայութեան գլխաւոր կէտերը և աւելի առաջ է տանում նրանց. նա կատարում է այն աշխատանքը, որը Կանտը պակաս է թողել: Բարոյական աշխարհը մնում է նրա համար էլ իբրեւ անկախութեան աշխարհ: Բարոյական անհատի «դու պարտաւոր ես»-ը Շլայերմախսերի մօտ «ես կամենում եմ»-ի է փոխուում: Բարոյական անհատը գործելով է, որ ինքն իրեն փոփոխութեան է ենթարկում, ազդում իր շրջապատի վրայ և իր շրջապատող աշխարհը իր ներգործութեան տակ է առնում:

Սակայն նոյն այս բարոյական անհատը

միևնոյն ժամանակ և կրօն ունեցող մարդ է, և իբրև այդպիսին՝ ինքնիրեն երբէք ազատ չի զգում, այլ բոլորովին կախում ունեցող և պատասխանատու. նա կախում ունի Տրեգերքից, նա կախում ունի Աստուածութիւնից: Եթէ բարոյական անհատը բարոյապէս զարգանալու և փոխարկուելու յայտնի անսահման ազատութիւնն ունի, , ապա նա միևնոյն ժամանակ, շնորհիւ իր կրօնական համոզմունքի, ինքնիրեն անսահման կրաւորականութեան մէջ դրուած է զգում: Ինչպէս որ նա, իբրև բարոյական մարդ, բոլորովին ներգործական դեր ունի իր շրջապատի բնութեան վրայ, այնպէս էլ նա, իբրև կրօնապէս համոզուած մարդ, մանկական կրաւորականութեամբ ենթարկում է իրեն տիեզերական կապակցութեան և տնօրինութեան: Այս նրա, բարոյական և կրօնական համոզմունք ունեցող ինքնաճանաչողութեան մի կողմն է, նրա բաղկացնող մասերից մէկ: Սրանով նա զիտակից դառնում, թէ ես ինքս, մենակ վերցրած ոչինչ եմ. ես մի բան եմ ներկայացնում ամբողջութեան էութեան հետ ունեցած կապովս, այս ամբողջութեան կորիզի հետ ունեցած յարաբերութիւնովս, այն Զօրութեան՝ որը տիեզերքը բարձրացնում և կառավարում է:

Այս միևնոյն միտքը Յիսուս և ուրիշ մար-

դիկ գրեթէ նոյնութեամբ հետեւեալ խօսքերի մէջ են արտայայտում.

Երբ որ դուք ամեն բան կատարած էք լինում, ինչ որ կատարելու պարտաւոր էիք, այն ժամանակ ասացէք—մենք անպիտան ծառաներ ենք, մենք արինք այն, ինչ որ անելու պարտաւոր էինք:

Յիսուս.

Ի՞նչ ունես դու, որը վերևից քեզ պարգևած չըլինի:

Պողոս.

Այս հոսանքը (կեանքը), որի մէջ ես լողում եմ, սերունդէ սերունդ եկած պարգև է, ամբողջապէս ողորմածութիւն է.

Գէօթէ.

Կատարուեցաւ նորից այն, ինչ որ աստղերը կամենում էին—պայման և Օրէնք: Կամքը ինքնին մի կամենալ է, և մենք պարտաւոր ենք կամենալ. և կամքի առաջ կամայականութիւնը տեղի է տալիս:

Գէօթէ.

Ես չեմ ապրում, այլ ապրում եմ:

Շրէմփ.

Քրիստոնէութեան մէջ կրօնական համոզում ունեցող բոլոր հանճարները այսպէս կոչուած նախախնամական (Determinist) են եղել. Պօղոսը, Օգոստինոսը, Լուտերը, Շլայերմախերը և այլն: Կալվինը նախասահմանութիւնը (Prädestination) իր հիմնած կալվինական եկեղեցու կենդրոնական դաւանանքը դարձրեց: Կրօնական խորհրդաւորութիւնը (religiöse Mystik) միևնոյն ուղղութեան է հետեւել և հետևում նորագոյն ժամանակներում էլ:

եթէ մեր ժամանակի լրջամիտ մոնիստները*) հենց այսօրուանից կրօնից խորութիւնն ըմբռնէին, անշուշտ աւելի հեշտութեամբ նրա հետ կհաշտուէին քան թէ բարոյականութեան հետ: Եթէ Հեկկէլը Շլայերմախերի փիլիսոփայութիւնը ուսումնասիրելու ելնէր, վստահօրէն կարելի է ասել, թէ նա անսպասելի գիւտեր կանէր:

Սակայն անշուշտ վերև յիշած ջերմ քրիստոնեաների բացարձակ կրաւորականութեան գիտակցութիւնը ոչ պակաս(թէիստական **) է, ոչ էլ մօնիստական, այլ միաստուածական և այս աւելի բան է քան կրաւորականութիւնը, աւելի ճիշտն ասած կրաւորականութեան մի առանձին տեսակ է. սա հոգեկենդրոնացնումն է Աստուծոյ՝ իբրև իրերի կորիզի մէջ՝ սա մեր փրկութիւնն է ամեն տեսակ հակադարձութիւններից, որ կեանքը մեզ ներկայացնում է—գիւմա-

*) Մօնիստները Հեկկէլի փիլիսոփայութեան հետևողներն են, որոնք աստուած աշխարհ-նիւթի հետ անբաժան միացած են ընդունում և մաքը տիեզերքի ամենակատարեալ էակն են համարում: Նրանք իրենց կապը բոլորովին չեն կտրում եկեղեցուց և պահում են այն տօները, որոնք հեթանոսութիւնից քրիստոնէութեան են անցել: Մօնիստների թիւը 6000-ի է հասնում:

**) Պանթէիստների վարդապետութեան համաձայն աստուած ձևաւորում է մաքը, բոյսերի և առարկաների մէջ, նա առանձին գոյութիւն չունի, նա ամեն ինչի մէջ է, որոնց իր ոյժով աճեցնում է և առաջ տանում:

դարձութիւններ և հակառակութիւններ, որոնք մեզ մեր սեփական ամենաներքին ճակատագրից օտարացնել, խորթացնել են աշխատում: միաստուածական համոզմունքով, Աստուած իբրև տիեզերքի միջուկ՝ ընդունելով է, որ մարդս իրեն իբրև տիեզերքի մի անդամն է ճանաչում և իր հանգիստը գտնում: Ինչքան էլ թշնամի ոյժերը կատաղաբար հակառակելու ելնեն, այնուամենայնիւ նա մասնակից է լինում ամենի վրայ իշխող աստուածային ոյժին. և այս՝ շնորհիւ իր «Աստուծոյ մէջ ծածկուած», «Աստուծով համակուած» կեանքի, որը նա, կրօնական համոզմունքի տէր անհատը, վարում է: Բաւական է, որ նա մի ըոպէ իր ուշքը հաւաքի և իր հոգու խորքը խորասուզուի, և ահա Աստուծոյ հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը նորից կվերակենդանանայ՝ իր բոլոր անհրաժեշտ հետևանքներով:—

Այս արդէն մի տարբեր մթնոլորտ է, որի մէջ մենք մտնում ենք, տարբեր մթնոլորտ, քան թէ բարոյականութիւնը մեր շուրջը տարածում է: Այստեղ չկայ պարտականութեան անվերջ մղումը. այստեղ չկայ ինքնիրեն թողնուել, խարխափել ու առաջնորդուել, այլ այստեղ կայ Մէկը, որը մեզ առաջնորդում, բարձրացնում, պահպանում և օրհնում է: Եւ երբ որ բարոյականութիւնը իր անողոք հայեացքն դէպի այն

անհատն է ուղղում, որը ստիպուած է իր յան-
ցանքը ճանաչել, և պատրաստ է յուսահատուել
այն չարութիւնից, որը իր մէջ արմատացած է
դեռ ևս,—«ցանկութիւն ունեմ թէև, սակայն
բարին իրագործելու ոյժ չունեմ»—ահա այս
դէպքում կրօնը այնպիսի դեր է կատարում, որը
բարոյականութիւնը երբէք կատարել չի կարող,
—կրօնը ներում է նրա յանցանքը:

Կրօնը յանցագործին ողորմածաբար ընդու-
նում է. նրան պարգևում մաքուր խիղճ, մի բան,
որին նա իր յանցանքի հետևանքով բոլորովին
անարժան էր դարձել. կրօնը նրան լեցնում է
նորոգ կեանքի ոյժով: Ծշմարիտ որ կրօնը բո-
լորովին այլ բան է, քան բարոյականութիւնը,
և մենք սկսում ենք կամաց կամաց ըմբռնել,
թէ ինչո՞ւ բարոյականութեան մոլեռանդ կող-
մակիցները կրօնին թշնամաբար են վերաբեր-
ւում. և բարոյականութեան օգտի համար է, նրա
պակասաւոր կողմը պաշտպանելու համար է
որ հետևեալ նշանաբանին են հետևում,— թող
կորչի կրօնը:

4) Մենք գիտութեան հարց տուինք, թէ
արդեօք նա այս իրողութեան հանդէպ ի՞նչ դիրք
է բռնում, երբ որ բարոյականութիւնը և կրօնը
կեանքի գործնականութեան մէջ անջատուած
դրութեամբ են երևան գալիս: Եւ մենք տեսանք:

որ գիտութիւնն էլ կրօնի եւ քարոյականութեան
փոխադարձ անկախութիւնն է քարոզում: *)

Այժմ հարց է ծագում, թէ այս տեսակե-
տը արդեօք գիտութեան ինչպէս և իրական
կեանքի վերջին խօսքն է. որովհետև եթէ գի-
տութիւնը մի վճիռ է տալիս, դրանով երբէք
ասել չի ուղղում, թէ այդ վճիռը կեանքի մէջ էլ
գործադրելի է: Գիտութիւնը տարրալուծում է
այն ամենը, ինչ որ իրականութեան մէջ կա-
պուած և զօղուած է, որպէսզի դրանով ճանա-
չողութիւն—գիտութիւն ձեռք բերի: Գիտու-
թիւնը խկապէս իրերը որոշելու և տարբերելու
արուեստն է, և նա դրանով մարդկային հոգե-
կան կեանքի և քաղաքակրթութեան մէջ եղած

*) Ինչպէս որ բարոյականութիւն ասելով ես միայն
անհատականութեան բարոյականութիւնն եմ հասկանում,
այնպէս էլ կրօն ասելով՝ անհատականութեան կրօնն եմ
հասկանում: Ինչպէս որ եո ոչ մի բարոյական հասարակարգի
արժէք չեմ ընծայում, այնպէս էլ ոչ մի կրօնական հասարակա-
կարգի—կրօնական կազմակերպութեան—եկեղեցու, ոչ մի արժէք
չեմ տալիս: Վերը յիշած Պեստալոցիի խօսքերը բարոյականու-
թեան մասին ես առանց վերապահութեան անդրադարձնում եմ
կրօնի վրայ, այսպէս.—«Մենք կարող ենք առանց կրօնի՝ եկեղե-
ցական համայնքի մէջ բոլորովին պատշաճութեամբ իրար հետ
ապրել, եկեղեցի յաճախել, քահանայ պահել և ծխական ժողովնե-
րի մասնակցել, միլտութիւն, պսակ և թաղում ընդունել, եկեղե-
ցական տուրք վճարել. այս ամենը առանց կրօնի:—Կրօնը ամբող-
ջովին անհատական է, կրօնը երկու տարբեր անհատների համար
հաստատուն բան չէ:»
Ման. հեղ.

միութիւնը չի կործանուում: Եւ եթէ, ինչպէս որ մենք ցոյց տուինք, կան բարոյականութեան կողմնակիցներ, որոնք բարոյականութեան օգտի տեսակէտից կրօնի մասին լսել անգամ չեն ուզում, կրօնի կողմնակիցների մէջ սակայն, որոնց շարքին մենք էլ ենք պատկանում, չկայ մէկը, որը կրօնը այլ կերպ ցանկանար և ըմբռնէր, քան եթէ բարոյականութեան հետ սերտ կապուած:

Ես ասացի կրօնի կողմնակիցներ, որոնց մենք էլ ենք պատկանում, որովհետեւ քրիստոնէական կրօնն էլ անշուշտ կողմնակից է, որ կրօնն ու բարոյականութիւնը մի միութիւն կազմեն: Քրիստոնէութիւնը այն վարդապետութիւնն է, որը կրօնն ու բարոյականութիւնը իր մէջ մարմնացնում է:—Քրիստոնէութեան իբրև սկզբնական աստիճան եղող հրէական կրօնն էլ նոյն միացման գաղափարին կողմնակից է.—«Ես եմ քո տէր Աստուած, դու չպէտք է ուրիշ աստուած պաշտես»... սա անշուշտ կրօնի պատուէր է. իսկ «դու չպէտք է սպանես, չպէտք է շնաս, չպէտք է գողանաս, դու պարտաւոր ես հայրդ ու մայրդ պատուել... «անտարակոյս բարոյական պատուէր է: Այս երկու պատուէրները մենք կարող ենք այսպէս միացնել,—«Մենք պարտաւոր ենք Աստուած սիրել և նրանից վախենալ, որպէսզի մեր մերձաւորի ստացուածքը

չյափշտակենք»։ այս նախադասութեան մէջ կրօնն ու բարոյականութիւնը սերտ միացած երևան են գալիս:

Յիսուս դաւանանք չքարոզեց, նա միայն աստուծոյ մասին չիօսեց, նա մեղինից լոկ հաւատք չպահանջեց: Նա իր նմանին սիրելը՝ Աստուած սիրելուն հաւասար դասեց և իր օրինակով էլ ցոյց տուեց: Սրանով Յիսուս կրօնն ու բարոյականութիւնը հաւասարեցրեց և միացրեց: Հին կրօնի մէջ բարոյականութիւնը շատ աղօտ է արտայայտուում: Յիսուս նրան պարզ և որոշ գոյն տուեց: Պօղոսն էլ, որը քրիստոնէական կրօնին ձև տուողն է և շատերի կողմից իբրև լոկ կրօնի քարոզիչ է համարուում, իր թղթերի մէջ շարունակ բարոյականութեան կարևորութիւնն է շեշտում:

Այն կրօնը, որը Յիսուս մեզ բերեց, հակաժիսական էր, այսինքն ոչ մի արժէք չէր ընծայում կրօնական ծիսակատարութեան, այլ առաջնութիւն է տալիս պարզ սիրոյ կատարման: Նա շաբաթ օրը բժշկում էր և սովորեցնում էր շաբաթ օրը բարին և անհրաժեշտը կատարել. նա դատապարտում էր, եթէ մէկը տաճարին կամ քահանային մի բան էր ընծայում, ինչին որ իր հայրն ու մայրը կարօտում էին: Կրօնական բարեպաշտութեան նա վերջին տեղ էր տալիս, դրա

փոխարէն իսկական ջերմեռանդութիւն էր համարում իր նմանին սիրելուց առաջ եկած վարմունքը—քաղցածին կերակրելը, ծառաւածին ջուր տալը, տնազուրկներին պատսպարելը, աղքատներին (ոչ թէ մուրացկաններին, ինչպէս կաթոլիկ եկեղեցին է սովորեցնում) հազուապէս տալը, հիւանդներին ու բնատարկեալներին այցելելը, ահա սրանք գերադասում էր Յիսուս ձեռնական օրինակատարութիւնից։ Անսպառ ներողամտութեան և թշնամին սիրելու վարդապետութեան մէջ կատարելագործութեան է հասնում Յիսուսի բերած կրօնը։ Ահա այսպէս պէտք է հասկանալ Աստուծուն ծառայելը, ինչպէս որ նա հասկանում, քարոզում և կատարում էր։

Եւ այս կրօնը միաժամանակ բոլոր հոգով օրինակատարութեան հակառակ էր։ Նա պարզապէս համոզմունքի կրօն էր, և համոզմունքը կարգադրութիւնների չի հպատակում, եթէ մինչև իսկ այդ կարգադրութիւնը Աստուծոյ լինի, երբ այդ աստուածը մեզնից դուրս է ապրում, մի հեռաւոր և անծանօթ եթերի մէջ։ «Իսկ ես ասում եմ ձեզ—այսպէս էր արտայայտւում լերան քարոզների հեղինակը՝ օրինակատարութեան մոլորութեան մէջ ընկած հրէաների մօտ—իսկ ես ասում եմ ձեզ, չպէտք է բարկանալ, չպէտք է

հակառակասէր լինել, այլ չարը՝ բարիով, և ատելութիւնը՝ սիրով յաղթահարել»։ Սրա համար է, որ նա հրէական բարեպաշտներից ամենամոլեռանդների—փարիսեցիների հետ անվերջանալի պայքարի մէջ մտաւ, որով նա արտաքուստ կործանուեցաւ, սակայն գաղափարով, փաստօրէն յաղթանակեց։ Նրա քարոզած աստուածը արտաօրինատութիւն (Heteronomie) չի ուզում, իր սուրբ կամքը հլութեամբ կատարող ստրուկներ չի պահանջում. այլ անկախութիւն, ինքնաօրինատութիւն, իր ոգին ունեցող արարածներ,— «դուք պէտք է կատարեալ լինէք, ինչպէս որ ձեր երկնաւոր հայրը կատարեալ է»։

Արդէն երբ մի անգամ մարդկութեան այսպիսի մի կրօնի իրողութիւնը (Faktum) շնորհուած էր, որը Աստուծուն հաճելի և ընդունելի ծառայութիւնը միայն ազատ, բարոյական համոզմունքի մէջ էր ճանաչում, դրանով կրօնի և բարոյականութեան մէջ տիրող կապը հաստատուած և կնքուած պէտք էր համարել. և ինչ որ Աստուած զօդել է, մարդս չի կարող անջատել. որևէ ձևով կատարուած բաժանումը՝ Յիսուսի միջոցով ձեռք բերած բարձրութեան անկումը կնշանակէր։

Թէև բարոյականութեան մասին եղած գիտութիւնը կարող է իւր ուղին դէպի Աստուծոյ

զաղափարը և դէպի կենդանի կրօնը այն ուղ-
ղութեան մէջ փնտրել, ինչ որ մենք քիչ վե-
րև իբրև Կանաթի ուղղութիւն բնորոշեցինք,
կամ թէ ուրիշ ուղղութիւնների մէջ էլ որոնել.
սակայն կրօնի գիտութեան համար աւելի հեշտ
կլինի կրօնի ուղին դէպի բարոյականութիւնը
միշտ աւելի վստահ և հաստատ գծել: Այն
կեդրոնացումը, որը մենք անպայման կրաւորա-
կանութեան զգացմունքի մէջ ըմբռնում ենք՝
կապանքից արձակում է մեր ամբողջ ոյժը և
այդ արձակուած ոյժի համար բացարձակապէս
միայն մէկ գործելու ասպարէզ է ցոյց տալիս, —
դա կեանքի մէջ բարոյական գործունէութեան
ասպարէզն է:

Ինչքան սերտ լինի մեր նուիրուելը բարո-
յականութեան ինքնաօրինատուութեան սրբազան
աղբիւրին — աստուածութեան, այնքան աւելի
վստահելի կլինի մեր անհատական բարոյական
օրինատուութիւնը, այնքան աւելի ազատ, հաս-
տատուն և յաղթանակող կլինի մեր բարոյակա-
նութիւնը կեանքի մէջ:

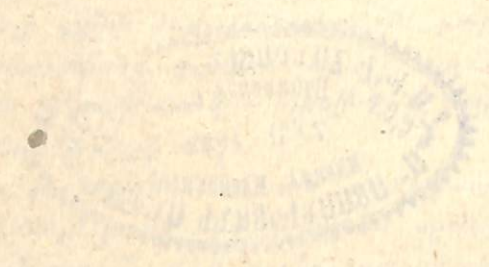
Ես վերջացնում եմ այս դասախօսութիւնը
այն միևնույն խօսքերով, որով ես սրանից ճիշտ
12 տարի առաջ՝ մէկ ուրիշ դասախօսութիւն՝
նոյն նիւթի մասին՝ վերջացրել եմ:

«Պարզ դարվինականօրէն խօսելով՝ գոյու-

թեան կռուի համար է մարդս ստեղծուած. այդ
կռուին են ենթարկուած և կրօնա-բարոյականու-
թեան կապը, և այն անհատը, որը այդ կապի
վրայ իշխող է, աւելի ուժեղ է, աւելի բարձր
է քան այն, ով որ միայն բարոյականութիւնը
իբրև դրամագլուխ ունի և նրանով է միայն
առաջնորդւում կեանքի մէջ»:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading and the texture of the paper.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0151134

